

ФОРМУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРІОГРАФА (ГІМНАЗІЙНА ДОБА)

На основі широкої джерельної бази проаналізовано гімназійний період життя М. Грушевського під кутом формування його історіографічних поглядів. Досліджено джерела формування його світогляду і наукових інтересів. Розглянуто перші історичні реферати юнака, його щоденники і белетристика. Зроблено висновок про романтично-раціоналістичне бачення М. Грушевським української історіографії.

In the present paper on the broad basis of sources the grammar school period of M.Hrushevskiy's life is analyzed from the standpoint of formation of his historiographic views. The origins of his world outlook and scientific interests' formation are investigated. Youth's first historical essays, diaries and fiction works are studied. The conclusion of M.Hrushevskiy's romantic-rationalistic vision of Ukrainian historiography is made.

У предметному полі науки грушевськознавства питання, пов'язані з процесом становлення наукового світогляду та формування історичних поглядів М. Грушевського, ще донедавна перебували на периферії дослідницької уваги. Переважав погляд, що на еволюцію наукового світогляду вченого найбільший вплив мало навчання у Київському університеті, тому аналіз творчого шляху історика дослідники зазвичай розпочинали із студентських років. Проте в останні роки, завдяки активній архівно-пошуковій та видавничій діяльності М. Крикуна, Л. Зашкільняка, І. Гирича, В. Ульяновського, Г. Бурлаки таке переконання було спростовано [1; 2; 3; 9; 10; 11; 13]. Науковці довели, що значні громадсько-наукові підвалини світогляду М. Грушевського було закладено на гімназійній лаві, і це значною мірою зумовило його подальшу творчу долю. Так як основний комплекс проблем, пов'язаних із формуванням наукового світогляду М. Грушевського у гімназійні та студентські роки на сьогодні практично вивчений, ми зупинимось лише на конкретних питаннях становлення поглядів ученого на вітчизняний історіографічний процес і його основних представників.

Початки історіографічної рефлексії М. Грушевського сягають гімназійних часів. Саме тоді він уперше знайомиться із творчістю таких видатних українських істориків як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов і В. Антонович. Власне роздуми над їхніми працями, підсилені раннім і дуже потужним національним самоусвідомленням, стали відправним пунктом формування як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів юнака. Натхненню студіюючи україністику, збираючи по крихті будь-яку інформацію про історію України, М. Грушевський виробляє власний науковий смак, починає критичніше ставитися до прочитаного, нерідко не погоджується з висловленими тезами, завжди докладно аргументуючи власну позицію ідеями, запозиченими із праць інших дослідників. Юнацькі щоденники М. Грушевського рясніють конспектами прочитаних історичних праць, роздумами над їхнім концептуальним багажем, що нерідко набувають полемічної форми. Дослідження таких перших проб пера дозволяє доволі чітко простежити перебіг формування у майбутнього вченого критичного мислення – необхідного елементу наукового світогляду. Незважаючи на залежність поглядів М. Грушевського від історіографічних джерел, та до певної міри похідний характер його висновків, усе ж слід, на нашу думку, наголосити на поважному авторському забарвленні висловлених ідей, намаганні юнака виробити власний погляд на актуальні аспекти тогочасної історичної науки.

Українознавча література, розповіді рідних та близьких, а також вразливість юнака сформували у нього розвинену національну свідомість. Михайло вивчає українську літературу, мову, намагається писати нею белетристичні твори, збирає свою першу україномовну бібліотеку. Його мрією в той час стає "зробитись ватажком гурту українського" [8, № 5, с. 17]. Юнак дає собі "Ганнібалову присягу" – невтомною працею підняти

українське життя з того занепаду, у якому воно перебувало в другій половині XIX ст. [7, 1988, № 9, с. 126].

Безпосереднім поштовхом до історіографічних рефлексій М. Грушевського стали праці М. Костомарова. Деякі з них знаходилися у гімназійній бібліотеці і тому були опрацьовані юнаком у перші роки навчання. Студіюючи твори метра української Клію, Михайло вперше для себе формулює характерну рису вітчизняної історіографії першої половини XIX ст. – її синкретизм, співіснування у нерозривній єдності наукового та літературного дискурсів. Така синкретичність, на думку гімназиста, говорить про початки становлення вітчизняної інтелектуальної традиції взагалі та історіографічної зокрема. Негативна оцінка цього явища М. Грушевським промовисто свідчить про його позитивистські симпатії, намагання сцієнтизувати українську історичну науку. Цим можна пояснити той факт, що оцінка юнаком праць М. Костомарова була неоднозначною. Йому "до смаку більше підходили критично-аналітичні праці, ... синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі" [7, 1988, № 9, с. 122–123]. Тому з такою повагою він згадує статті М. Костомарова "Дві руські народності" та "Думки про федеративний початок давньої Русі", тоді як прохолодніше відгукується про його монографії, написані у стилі історичної романістики.

У розрізі нашої теми цікавими є щоденникові роздуми М. Грушевського над статтею М. Костомарова "Завдання російського українофільства". На думку юнака, у статті поєднано три смислові пласти, присвячені, відповідно, сучасному стану українофільства та його завданням, а також проблеми самобутності української мови. Прикметно, що Михайло погоджується з усіма думками, висловленими у статті. Так, характеризуючи український культурницький рух, він зазначає: "Але ж це, що кажуть оті московські грамотії, брехня – був і є люд руський, або, як то кличуть, український, а у його мова, мова не знівечена, а чиста й гарна, й українофільство не видумано, а з'явилося помалу, зовсім естевенно" [5, с. 13]. Також у дусі ідей М. Костомарова юнак обстоює право української мови на самостійне існування, відкидає поширений у ті часи погляд на неї, як на зіпсутий польськими впливами діалект російської мови. Аргументуючи свою тезу, М. Грушевський наводить короткий історичний нарис української культури. Висновки гімназиста, захопленого романтичним українством, досить емоційні та характерні: "А що деякі кажуть, що не може бути письменство українське, то це брехня, як чоловік хоче свої думи висказувати рідною мовою, то має на це право, значить і письменство рідне може й має право бути".

Згадуючи у похилому віці свої гімназійні часи "бурі та натиску", М. Грушевський з особливою повагою згадує дві інші статті М. Костомарова – "Дві руські народності" та "Думки про федеративний початок давньої Русі". Услід за їхнім автором юнак стверджує принципову відмінність між українським і російським менталітетами – "...обрядовий ригоризм – се прикмета великоруської народної вдачі, українська ж відкидає обрядовий формалізм і казуїстику" [7, 1992, № 3–4, с. 136].

Більше стриманим був М. Грушевський в оцінці історичних монографій М. Костомарова. Незважаючи на те, що тодішня критика дуже вихваляла стилістику творів історика, у Михайлові "...його описова, нарративна манера.. не будила ентузіазму" [7, 1988, № 12, с. 122–123]. Його відштовхувало в працях М. Костомарова "механіцизм і поверховість, небажання зостановитися над глибшими мотивами і причинами подій і вести до них читача".

Зауважимо, що традицію неоднозначного ставлення до творчості М. Костомарова – позитивної оцінки його програмних синтетичних праць і застереження до історичних творів ширшого плану, початки якої сягають гімназійних років, М. Грушевський проніс через усе своє життя. Оцінка ним творів М. Костомарова стає значно зрозумілішою в контексті широкої критики ідейно-теоретичних і методологічних засад української романтичної історіографії. Подібні зауваження М. Грушевський висловлював, аналізуючи праці інших представників української історіографії першої половини XIX ст. Так, творчість П. Куліша, як занотовує вчений у "Споминах", його знеохотила своїм "кучерявим кулішевським стилем", "сухою, рубаною прозою" [7, 1988, № 12, с. 124–125]. "Історія Малоросії" Маркевича, хоча й була написана доброю українською мовою, "але історії гетьманів, зроблені по "Історії Русів" дуже баламутно, zostавили по собі тільки враження великої замішанини" [7, 1988, № 12, с. 118]. Не уникнула також критики концептуальна схема "Історія Нової Січі" Скальковського.

Історіографічні зацікавлення М. Грушевського значною мірою посилювало знайомство з науковою періодикою. Взагалі, у мемуарах М. Грушевського досить багато місця відведено роздумам про роль історичної періодики як феномена історіографії взагалі та у становленні власного наукового світогляду зокрема. Журнал, переконаний учений, виступає своєрідною дискусійною трибуною, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з бieżучою літературного життя і ведеться полеміка із зарозливим і ворожим – "має величезне значення для формування і уявлення світогляду, для орієнтування в житті і культурнім чи науковім матеріалі" [7, 1988, № 12, с. 121]. Жодні популярні книги, хоч би як талановито написані, наголошує М. Грушевський, не можуть дати стільки для формування критичного мислення, вміння відбирати матеріал і його використовувати, розуміння себе як члена певного громадського колективу, як "журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро та послідовно відданий певним програмним завданням". Дуже високо оцінює М. Грушевський перші річники "Київської Старовини". Цей журнал, згадує він, мав нешироку і неглибоку, але ясну і принципову програму, він служив її інтересам, а не будь-якому персональному угрупованню. На думку історика, "Київська Старовина" протягом перших двадцяти років свого існування служила багатьом поколінням нашої інтелігенції справжньою школою політичного та культурного українства, що, правда, школою "з узькою програмою, з тісним світоглядом".

"Київська Старовина" посідала особливе місце у творчій долі М. Грушевського. Сергій Федорович, передплативши сину кілька річників "Київської Старовини", "...витичив, – як згадував М. Грушевський, – дорогу моїм дальшим заняттям" [7, 1988, № 12, с. 120]. Саме на її сторінках майбутній учений уперше зустрівся із працями В. Антоновича. Власне його статтю "Київ, його судба та значення з XIV по XVI ст." починався перший випуск часопису. Ця праця В. Антоновича, як слушно зауважив О. Прицак, була визначальною у формуванні історичних поглядів М. Грушевського [12, с. 11]. Згадуючи про вплив перших річників "Київської Старо-

вини" на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: "1883 рік, власне, і пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками "Киевской Старини" [7, 1988, № 12, с. 121]. Значення українських часописів, насамперед таких, як "Київська Старовина" та "Основи" було таким вагомим для Михайла, що, як він сам писав "...духом я ввійшов в київський осередок дуже сильно і широко" [7, 1992, № 3–4, с. 138].

У цей час М. Грушевський почав також знайомитися із працями П. Куліша та М. Драгоманова. Жваве зацікавлення у гімназиста викликали статті останнього, якого він називав єдиним представником тогочасного політичного українства. Першим впливовим твором М. Драгоманова, з яким у 1883–1884 рр. ознайомився М. Грушевський, була його передмова до повістей Федьковича на тему української народності як секрету художності. Етапними у становленні історіографічної концепції М. Грушевського були також рецензії М. Драгоманова на праці російських істориків, де він обстоював самотність українського народу, своєрідність української культури та тривалість української історичної традиції.

Гімназійні заняття історією М. Грушевський провадив, як правило, самотужки, оскільки "зовсім нічого не давав нам історик – усе кінчилося на славних підручниках Іловайського" [7, 1992, № 3–4, с. 137]. Серед історичної літератури він згадує також твори російських істориків, що писали про Україну – О. Забеліна та М. Данілевського. Прочитання їх праць було критичним та усвідомленим. Гімназійний щоденник Михайла – своєрідна творча лабораторія майбутнього вченого – наповнений власними роздумами над прочитаними монографіями.

Інтелектуальні зацікавлення Михайла у ті часи вражають своєю широтою – це україністика, історія, слов'янознавство, давньогрецька поезія та філософія, літературознавство. І в кожній із цих галузей гуманітаристики він сумлінно та наполегливо працює, закладаючи міцні наукові підвалини власного світогляду. Характеризуючи своє тогочасне "читацьке коло" та його впливи на становлення власного наукового світогляду, М. Грушевський в "Автобіографії" писав; "Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січі Скальковського, Історія словянських літератур Пипіна, перші річники Киевской Старини, перечитані мною в рр. 1881–1885, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Вкінці історія бере гору над славистику; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів із західниками, теорія початків козацтва, не кажучи про спори українофілів із центристами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені... велике зацікавлення, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи в собі... певні провідні ідеї історії і, збираючися в університет, я розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного" [4, с. 198–199].

Тогочасне зацікавлення М. Грушевського українською історіографією особливо яскраво вилилося у перекладі ним українською мовою "Слова о полку Ігоревім". Автограф цього раннього поетичного перекладу недоведено, проте, за рядом особливостей рукопису дослідники відносять його до гімназійного часу [1, с. 27]. Цікаво, що при роботі над цим перекладом М. Грушевський утверджується на думці, що "Слово" – це "українська дума XII віку", прямиий родоначальник "творів малоруської писемності XVII–XVIII сторіч". Тобто молодий дослідник дотримується версії, що була викладена у книзі І. Прижова та підтримана М. Драгомановим.

На гімназійній лаві відбувається також формування теоретичних засад як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів М. Грушевського. Пере-

буваючи під сильним впливом ідей М. Драгоманова та В. Антоновича, юнак переконаний, що український народ має давню та тривалу історичну традицію, яка своїми коренями сягає часів Київської Русі. А звідси й висновок гімназиста – історико-літературні твори тієї доби – "Слово", "Літопис Нестора", "Повчання Володимира Мономаха" – це родоначальники творів малоруської словесності [5, с. 45]. Як найважливіший аргумент своїх поглядів, М. Грушевський висуває тезу про спорідненість сучасної йому мови із мовою давньоруських літописів. У плані формування поглядів М. Грушевського на український історіографічний процес важливою є також його критика теорії М. Погодіна про російське населення Київщини до монголо-татарського нашествия. І хоча ця критика побудована на аргументах, запозичених із праць В. Антоновича та М. Драгоманова, а не на самостійних джерельних студіях, вона дозволяє говорити про сформованість провідних елементів історіографічної концепції М. Грушевського вже в гімназійні роки.

Цікавою є також перша фіксація поглядів М. Грушевського на періодизацію вітчизняного історіографічного процесу, які він розвинув, конспектуючи рецензію М. Драгоманова на книгу І. Прижова "Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век", що була опублікована у журналі "Вестник Европы". Найдавнішим періодом "української словесності" М. Грушевський називав літературу Київської Русі. Це, на його думку, час формування писемності та історіографічної традиції на наших землях, представленої чисельними творами, що складають золотий фонд європейської культури. Ця літературна спадщина "... першого періоду Русі, – зауважував М. Грушевський у щоденнику, – була малоруська і відмітною рисою характеру її була войовничість, спрага подвигів, що пом'якшувалася тією м'якою, поетичною рисою народного характеру, яка і досі становить головну рису характеру малоруса" [5, с. 348]. Далі слідує писемність "періоду литовського володіння", що не залишила після себе значних літературних творів. Після нього юнак виокремлює період боротьби з поляками. Консолідація всіх прошарків українського народу довкола ідеї боротьби за свої права та свободи із чужинською владою породила, на думку гімназиста, значну за обсягом і глибину за змістом літературу. Проте неслухно, наголошує він, пояснювати такий розквіт культури лише обставинами польсько-українського протистояння та необхідністю збереження національної самототожності – "... це був необхідний наслідок із попередньої духовної діяльності народу". Саме в цей період, стверджує М. Грушевський, "відразу здобуває повний розвиток істо-

ріографія", що значно випереджає за рівнем свого розвитку історичну думку росіян. Цей період закінчився з приєднанням України до Росії та знищенням запорізької Січі. Проте, незважаючи на антиукраїнську політику та асиміляційні зусилля російського царату, підкреслює юнак, Україна не втратила власної культурної самобутності, а завдяки самовідданій діяльності вітчизняних інтелектуалів набули подальшого розвитку література та історіографія [5, с. 47].

Гімназійна доба стала початком становлення М. Грушевського як цілісної, зрілої та здатної критично мислити особистості зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів. Практично до закінчення гімназії Михайло, вибираючи життєвий шлях, вагався між літературою та історією. Вибір історії як професійного шляху певною мірою зумовила матуральна криза – про це чітко у своїх "Споминах" пише сам учений [7, 1988, № 12, с. 125]. Історіографічні погляди формувалися під впливом праць М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Скальковського, М. Максимовича, О. Марковича, П. Куліша. Саме їх творчість стала як своєрідним імпульсом для історіографічної рефлексії М. Грушевського, так і першим об'єктом його критики. Солідні науково-пізнавальні підвалини, закладені двадцятилітнім юнаком, дозволили сформувати йому провідні елементи власної історіографічної концепції, що з певними видозмінами були пронесені через усе творче життя.

1. Бурлака Г. "Співи мої сумні – йдете ви меж люде..." // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; К., 2000.
2. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. 3. Гурч І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994.
4. Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. – К., 1992.
5. Грушевський М. Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; К., 2000.
6. Грушевський М.С. Русская история до воцарения дома Романовых. – ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 99, арк. 1–81 зв.
7. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9. 8. Грушевський М. Щоденник // Київська старовина. – 1993. – № 3. № 4. 9. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997.
10. Зашкільняк Л. Славистика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'язнознавства. – Л., 1994. – Вип. 46.
11. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барська староства. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Л., 1996.
12. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991.
13. Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.

Надійшла до редколегії 20.02.06

Л. Чугаєвська, асп.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ В ЕМІГРАЦІЇ В 1920-ТІ РОКИ

Досліджено наукову і політичну діяльність М. Грушевського в еміграції у 1920-х рр. Висвітлено його співпрацю з українськими студентами в Європі.

The article is dedicated a complex position of Ukrainian students abroad and work M. Grushevskogo with students in emigration in 1920-th years.

М. Грушевський походив із роду Грушів, що осів у Чигиринському повіті на Київщині у XVIII ст. Він народився 29 вересня 1866 р. в Холмі в сім'ї вчителя греко-уніатської гімназії Сергія Федоровича Грушевського. Проте свої молоді роки, починаючи з 1869 р., Михайло Сергійович провів на Кавказі. У 1886–1894 рр. Грушевський навчався і проводив наукові дослідження на історико-філологічному факультеті Київського університету. В університеті працював і розпочав свою наукову діяльність під керівництвом Володимира Антоновича. З часом Михайло Грушевський стає помітною постаттю в історії України. Він не просто писав історію, а особисто

брав у ній безпосередню участь і творив її. Не було жодної ділянки суспільного життя, у якій він не брав участі. Уже в березні 1917 р. Михайло Грушевський стає головою Української Центральної Ради, а потім і першим президентом Української Народної Республіки. Однак уже в 1919 р. М. Грушевський, відсторонений політичними діями від державного будівництва, виїхав до Чехословаччини, згодом переїхав до Австрії й оселився в Бадені біля Відня [2].

Учений розгорнув в еміграції широку наукову і публіцистичну діяльність, відстоюючи національно-політичні права України перед світом. Він вважав, що

© Л. Чугаєвська, 2007